

Erasmus School of
Social and
Behavioural Sciences

De ontdekking van de samenleving

Over het plezier van de sociologie

Prof.dr. Godfried Engbersen

Erasmus University Rotterdam
Making Minds Matter

Erasmus

De ontdekking van de samenleving

Over het plezier van de sociologie

Colofon

De ontdekking van de samenleving

Over het plezier van de sociologie

Auteur: Godfried Engbersen

Uitgave

Erasmus School of Social and Behavioral Sciences, Erasmus Universiteit Rotterdam

Maart 2025

ISBN

978-90-75289-84-8

Beeld voorkant

copyright Sebastiaan de Ruiter / insta: basderuiter256

Foto achterkant

Arenda Oomen

Vormgeving

Pan Art creatie en communicatie, Rhoon

Druk

OBT, Leiden

De ontdekking van de samenleving

Over het plezier van de sociologie

Prof.dr. Godfried Engbersen

in verkorte vorm uitgesproken door Godfried Engbersen bij zijn afscheid als hoogleraar Algemene Sociologie aan de Erasmus School of Social and Behavioural Sciences (ESSB), Erasmus Universiteit Rotterdam op vrijdag 14 maart 2025.

Inhoud

Het plezier van een ontdekkende sociologie.....	8
De ontdekking van de samenleving.....	12
Sociologie van de telefoon: geheime nummers & smart refugees	12
De bijstand als basisinkomen	14
De ongekende stad: de betekenis van informele instituties voor migranten	15
Transnationale migrantennetwerken: van bruggenhoofd naar brugophaler	17
Een ontdekkende sociologie en haar relevantie voor beleid.....	21
Sociologie van een pandemie.....	22
Het Columbus-complex	24
Dankwoord	26
Literatuur	28

Geachte rector magnificus, beste collega's, studenten, vrienden en familie,

In 1977 begon ik mijn studie sociologie aan de Universiteit van Leiden. Het was geen weloverwogen keuze, maar het resultaat van het elimineren van vakgebieden die mij niet aanspraken. Toch voelde ik mij vanaf de eerste dag thuis in het Sociologisch Instituut Leiden. Hoewel het gehuisvest was in misschien wel het lelijkste gebouw van de universiteit, een flat aan de Stationsweg 242, werd ik snel gegrepen door de schoonheid van de sociologie.

Niettemin ontdekte ik in die beginjaren van mijn studie dat sociologie een dubieuze reputatie had, vooral bij journalisten. Sociologen zouden triviale kennis produceren in slecht geschreven Nederlands. En die inzichten, die iedereen al kende, zouden met een grote schijnexactheid worden gepresenteerd: "74,6% van de sociologie is bunk," schreef *The Economist* ooit in een ironisch redactioneel commentaar.¹ Van die reputatie heeft de sociologie zich nooit kunnen ontdoen. Ik herinner me nog goed hoe na veel inspanningen een commissie, geïnitieerd door de Sociaal Wetenschappelijke Raad (SWR) van de KNAW, in 2006 een rapport uitbracht over de toekomst van de Nederlandse sociologie. Ik had de eer die commissie voor te zitten. Dat rapport was het resultaat van de noeste arbeid van bijna alle sociologieafdelingen in Nederland, inclusief de medewerking van Pearl Dykstra van het NIDI en Paul Schnabel van het SCP.² Het kreeg serieuze aandacht op de voorpagina en wetenschapspagina van *De Volkskrant*. Maar de kopermaker kon het niet laten de volgende kop erboven te plaatsen: 'de terugkeer van de sociale kletsboek'.³

Het plezier van een ontdekkende sociologie

Ik heb die beeldvorming altijd oneerlijk gevonden. En ik voelde mij in de beginjaren van mijn studie gesteund door drie boeken. Laat ik die nader toelichten. Ten eerste was er de studie *Sociology as an Art Form* (1976) van de hand van Robert Nisbet. Wat nu dat sociologen niet kunnen schrijven? Hier was een auteur aan het woord die beweerde dat de grootmeesters van de sociologie te vergelijken zijn met de grote realistische en naturalistische schrijvers uit hun tijd. Dat Webers ideaaltype van de bureaucratie, Simmels typering van de metropool, Marx' analyse van de bourgeoisie corresponderen met de literaire portretten en de stedelijke landschappen in het werk van schrijvers als Balzac, Dickens, Dostojewski, Flaubert en Zola. Nisbet wijst in

1 Geciteerd in Flyvbjerg 2001:1.

2 Verkenningcommissie sociologie 2006.

3 Peter Giessen, *De Volkskrant*, 29 april 2006.

zijn boekje op de eenheid van kunst en wetenschap, en vooral op de gedeelde kunst om maatschappelijke fenomenen te ontdekken en te verbeelden.

Het aspect van ontdekking keert terug in een tweede studie die in het boekenkastje van de beginnende student kwam te staan, namelijk *The Discovery of Society* (1972) van Randall Collins en Michael Makowsky. Zoals een vis geen idee heeft wat water is, zo hebben burgers geen idee van wat een samenleving is. Maar door de diepgaande economische, culturele en politieke veranderingen vanaf het einde van de achttiende eeuw kwam het vanzelfsprekende samenleven van mensen ter discussie te staan, waardoor de samenleving als object van onderzoek werd 'ontdekt'. Ook betogen Collins en Makowsky dat de vroege pogingen om sociologie te bedrijven, zijn geïnspireerd door het werk van de ontdekkingsreizigers van de Oriënt, Noord- en Zuid-Amerika, Afrika en de Stille Zuidzee. Hun ontdekkingen riepen vragen op over de natuurlijke Europese orde. Ze voegen daaraan toe:⁴

■ Maar de reis naar het *andere einde van de stad* is moeilijker dan een reis om de wereld, en een ontdekkingsreis *in eigen huis* (is) het moeilijkste van alles. ■

Deze stelling over de ontdekking van de eigen stad en het eigen huis komt wel heel letterlijk aan bod als ze een beschrijving geven van het werk van de Amerikaanse Chicagoschool, die de bakermat vormde van de Amerikaanse sociologie. Chicago is een stad die in de periode 1840-1930 uitgroeide van een stad met enkele duizenden bewoners tot een miljoenenmetropool.⁵ De manieren waarop miljoenen migranten uit Duitsland, Ierland, Scandinavië, en Zuid-, Midden- en Oost-Europa hun plaats vonden in de stad, waren voor de Chicagosociologen een belangrijke bron van onderzoek. Een anekdote die veel indruk op mij maakte, gaat over het ontstaan van de monumentale, vijfdelige studie *The Polish Peasant in Europe and America* van de hand van William Thomas en Florian Znaniecki.⁶ Het verhaal wil dat Thomas op een dag door de Poolse wijk wandelde en plotseling achteruit moest springen om rommel te ontwijken die iemand door een raam naar buiten gooide. Midden tussen die

4 Collins & Makowski 1972: 5 (mijn cursivering). Ik maak gebruik van de vertaling van Martijn Kock en Dick Pels uit 1978.

5 Brunt 1996; Bulmer 1984.

6 Van William Thomas is het beroemde Thomas-theorema: Als mensen bepaalde situaties als reëel definiëren, zijn die situaties reëel in hun uitwerking.

rommel ontdekte hij een pakje brieven. Hij kon Pools lezen en vond een boeiend verslag van het immigrantenbestaan. Daarna is hij deze brieven systematisch gaan verzamelen. In *The Polish Peasant* worden, mede op basis van deze brieven, de sociale veranderingen geanalyseerd die plaatsvonden in zowel Polen als Amerika. De boeken worden daarom als de eerste serieuze 'transnationale' studie beschouwd waarin de auteurs afscheid namen van het methodologische nationalisme omdat zij zowel aandacht schonken aan de gevolgen van migratieprocessen voor de Poolse samenleving als aan de veranderingen die Poolse instituties ondergaan in Amerika.⁷

Een derde boek dat de jonge sociologiestudent een steuntje in de rug gaf, was een verzamelbundel met de titel *The Pleasures of Sociology* (1980) samengesteld door Lewis Coser. Die bundel biedt een schatkamer aan 36 sociologische juweeltjes, waaronder 'The Selffulfilling Prophecy' van Robert Merton, 'Migration and the Marginal Man' van Robert Park, 'Crime as an American Way of Life' van Daniel Bell en ook een geestige sociologische parabel die David Riesman schreef op het hoogtepunt van de koude oorlog in 1951. Daarin doet hij fictief verslag van een 'Nylon War'. Begin juni zouden 600 Amerikaanse C-54 vrachtliegthuigen diverse Russische steden hebben gebombardeerd met meer dan tweehonderdduizend paar nylonkousen, vier miljoen pakjes sigaretten, tienduizenden polshorloges en pakketten om zelf een haarpermanent te zetten. Later gevolgd door een luchtbombardement aan scheerapparaten, broodroosters, radio's en andere consumentengoederen. Dat bombardement aan consumptiegoederen zou de Russische samenleving ernstig ontwrichten.⁸ De sociologische wijsheid achter deze parabel – denk aan De Tocquevilles analyse van de Franse revolutie – is dat het bombardement een 'revolutie van stijgende verwachtingen' teweeg zou brengen en daarmee zou leiden tot gevoelens van frustratie en ontevredenheid ('relatieve deprivatie') bij Russische consumenten en zou bijdragen aan de val van het communistische regime.

Deze drie boeken maakten mij duidelijk dat de sociologie geen sociale kletsboek is, maar een geestige en spannende discipline die belangrijke maatschappelijke kwesties kan ontdekken en weet te interpreteren. Terugkijkend, staan deze drie boeken ook voor een perspectief dat ik een *ontdekkende sociologie* zou willen noemen. Dat perspectief, dat ik mij eigen heb proberen te maken, heeft drie kenmerken.

⁷ Faist 2012.

⁸ Het communistische regime zou terugslaan met het bombarderen van Amerikaanse steden met Russische consumptiegoederen, waaronder potjes kaviaar, onbetrouwbare aanstekers en bontmantels waarvan de pasvorm te wensen over liet. Maar dit bombardement bracht vooral het succes van de Amerikaanse vrijemarkteconomie aan het licht. Ook de 80.000 uitgestrooide kopieën van Stalins toespraken over het minderhedenvraagstuk maakten geen grote indruk.

1. Ten eerste het *zelfstandig* verrichten van *veldwerk*. In bijna al mijn onderzoeken heb ik mijn eigen gegevens verzameld, kwalitatief en kwantitatief, in teams met ervaren en jonge onderzoekers. Bij veel van die studies ben ik op verschijnselen gestuit die ik niet verwacht of voorzien had, maar die van belang zijn geweest voor theorievorming. Merton heeft dat het *serendipity*-patroon van onderzoek genoemd (zie kader op pagina 12). Serendipity verwijst naar de ervaring dat een onverwacht empirisch verschijnsel wordt waargenomen, zoals de brieven die Thomas vond, dat aanleiding geeft tot het ontwikkelen van een nieuwe of het aanpassen van een bestaande theorie.
2. Ten tweede het hanteren van een *niet rigide wisselwerking tussen theorie en empirie* gedurende de hele looptijd van het onderzoek. Ik heb me altijd aangetrokken gevoeld tot de *adaptive theory*-benadering waarin zowel ruimte is voor toetsing als voor vernieuwing van theorie.⁹ Daarnaast heb ik theorie en begrippen gebruikt om fenomenen te interpreteren en te verhelderen. Denk aan Riesmans speelse toepassing van de relatieve-deprivatietheorie om de koude oorlog in de vorige eeuw te duiden.
3. Ten derde het doen van onderzoek naar *eigentijdse vraagstukken* die niet alleen van wetenschapsintern belang zijn, maar relevant zijn voor een breder publiek, waaronder beleidsmakers. Het onderzoeksprogramma van de Chicagoschool naar vraagstukken van migratie, inpassing, ongelijkheid en criminaliteit is voor mij een blijvende inspiratiebron gebleven.

Van dat grote plezier dat een ontdekkende sociologie mij heeft geboden, wil ik u vandaag deel uit laten maken door een boeketje van onderzoeken nog eens te bekijken. Vervolgens wil ik nagaan wat de betekenis van deze ontdekkende wetenschap is voor de wereld van het beleid.

⁹ Layder 2005 [1998]: 173-178. Zie voor een uitleg en toepassing Burgers & Engbersen 1999: 28.

Oorsprong en gebruik van het begrip 'serendipity'

Het begrip 'serendipity' is gemunt door Horace Walpole en vindt zijn oorsprong in een oud Perzisch sprookje over *De reizen van drie jonge prinses van Serendip*. Serendip is de oude benaming van Ceylon, het huidige Sri Lanka. In een brief uit 1754 aan zijn vriend Sir Horace Mann verhaalt hij over dit sprookje ('a silly fairy tale') waarin de prinses allerlei onverwachte ontdekkingen doen op basis van een Sherlock Holmes-achtige wijze van observeren en logisch redeneren. De kern van serendipity is voor Wallace het doen van toevallige ontdekkingen waarnaar je niet op zoek bent, inclusief het vermogen om de betekenis daarvan te herkennen ('accidental sagacity'). Robert K. Merton (1948: 506) zal het begrip later introduceren in de sociologie om de totstand-koming van theorievorming te verhelderen: "The serendipity pattern refers to the fairly common experience of observing an unanticipated, anomalous, and strategic datum which becomes the occasion for developing a new or extending an existing theory". Een prachtige analyse van de introductie, verspreiding en het gebruik van het begrip 'serendipity' is te vinden in *The Travels and Adventures of Serendipity. A Study in Sociological Semantics and the Sociology of Science* van Robert K. Merton en Elinor Barber (2006)

De ontdekking van de samenleving

Het aspect van ontdekking heeft een duidelijke rol gespeeld in mijn onderzoeken naar armoede en langdurige werkloosheid, en naar internationale migratie en transnationalisme.

Sociologie van de telefoon: geheime nummers & smart refugees

Eind jaren tachtig deed ik onder leiding van Kees Schuyt onderzoek naar de gevolgen van langdurige gevolgen in de Rotterdamse wijk 'Het Nieuwe Westen'.¹⁰ Respondenten waren lastig bereikbaar, reageerden niet op brieven, waren niet thuis of deden niet open. Ik probeerde ze telefonisch te benaderen, en ontdekte dat 45 procent van de langdurig werklozen met een telefoon-aansluiting in mijn wijk, een *geheim nummer* bleek te hebben. Dat was

10 De andere onderzoeklocaties waren Banne Buiksloot/Overtoomse Veld in Amsterdam en Stadsveld/Pathmos in Enschede. Zie Kroft et. al. 1989.

aanzienlijk meer dan het landelijke percentage, dat slechts 7 procent was.¹¹ We hebben het over de periode van voor de mobiele telefoon toen de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking met naam en adres in een telefoonboek stond. U kunt zeggen dat dit een futiele bevinding is, en velen hebben dat overigens toen ook tegen mij gezegd. Maar om C. Wright Mills te parafraseren: als in een woonwijk een enkele persoon een geheim telefoonnummer heeft, dan is dat een *personal trouble* dat iets zegt over zijn of haar karakter. Maar als 45 procent van de langdurig werklozen een geheim nummer heeft, terwijl bekende Rotterdammers als de toenmalige premier Lubbers en oud-voetballer Coen Moulijn gewoon met hun naam, nummer en adres in het telefoonboek staan, dan is dat een *public issue* dat te maken heeft met hun maatschappelijke positie en de structuur van relaties waarin zij zijn ingebed.¹²

Overzicht 1: **Ruud Lubbers en Coen Moulijn in het Rotterdamse telefoonboek (1990)**

lubbers, drs r f m, lambertwg 4, econ 452 58 88

moulijn, c, langenhorst 253 481 17 70

De ontdekking van geheime nummers, dat later zelfs de voorpagina halen van de *Wall Street Journal* zou halen, was een typisch geval van serendipity.¹³ Het was een onverwacht verschijnsel dat duidelijk maakte dat de toenmalige theorievorming over de uitsluiting van werklozen van dominante instituties en het ontstaan van een onderklasse moest worden aangevuld met de strategische sociale afsluiting door werklozen zelf. Een geheim nummer was een instrument van de *backstage*.¹⁴ Daarmee probeerden werklozen zich af te schermen van schuldeisers en de veelheid van overheidsinstellingen waarvan zij afhankelijk waren geworden in een geavanceerde verzorgingsstaat. Het was een middel om de eigen speelruimte en vrijheid een beetje te vergroten.

11 Engbersen 1990: 139-140

12 Mills 2000 [1959]: 9

13 Wall Street Journal, Longtime jobless turning to unlisted numbers, 22 January 1990

14 Zie Goffman (1969) over het 'achtertoneel' (coulissen) als een voor het publiek afgeschermd plek..

Bijna 30 jaar later zal ik, samen met Rianne Dekker en anderen, opnieuw aandacht besteden aan de sociologie van de telefoon in een onderzoek naar Syrische ‘smart refugees’.¹⁵ Voor Syriërs die naar Nederland waren gevlucht, bleek een smartphone van levensbelang. Niet om zich *af te sluiten*, maar juist om zich *aan te sluiten* bij relevante netwerken voor betrouwbare informatie, om risico’s in te kunnen schatten, mensensmokkelaars te rekruteren, over grenzen te navigeren, en besluiten te nemen over het bestemmingsland.¹⁶

De bijstand als basisinkomen

Maar nog even terug naar het onderzoek naar de sociale gevolgen van langdurige werkloosheid. Dat onderzoek bevestigde deels de inzichten van de studie *Moderne armoede* (1987) die Romke van der Veen en ik kort daarvoor hadden gepubliceerd: de financiële problemen, het sociale isolement, het pijnlijke verlies van identiteit, de schaamte om afhankelijk te raken van de overheid, de wrok naar de politiek en het zoeken naar zondebokken. Maar er was ook een andere werkelijkheid. Ik kwam ook in contact met relatief tevreden werklozen die zich vrij gemakkelijk wisten te onttrekken aan de greep van de overheid op hun persoonlijk leven. Velen van hen zochten naar hun agenda – ook weer een ogenschijnlijk triviaal detail – om te zien of ze wel tijd hadden voor een interview met onderzoekers. En ze maakten dit soort opmerkingen:

“Met alles wat ik nu kan doen, voel ik me veel leuker dan in al die baantjes die ik ooit gehad heb. Ik zit de laatste tijd zelfs te denken: ‘heb ik eigenlijk wel tijd voor een baan?’”

“Ik zie mijn uitkering als een soort basisinkomen dat mij de mogelijkheden geeft een leven te leiden dat ik als een ideaal zie.”

“Ik ben heel erg gesteld op mijn vrije tijd en die zie ik heel erg bedreigd worden door een baan, al is het maar voor twintig uur. Voor mij is het leven een zinvolle tijdsbesteding, een beetje studeren, lezen. Ik zie mijn leven als een *education permanente*.”

¹⁵ Dekker et. al. 2018.

¹⁶ Zie ook het verslag van Schmidle (2015) in *The New Yorker* over een Syrische vluchteling die met behulp 3000 dollar en een smartphone tien grenzen wist over te steken om uiteindelijk zijn broer in Zweden te bereiken.

Ook hier ging het om een onverwachte empirische waarneming die ik niet was tegengekomen in de literatuur over de sociale gevolgen van werkloosheid, die vooral was geïnspireerd op de crisisjaren dertig van de twintigste eeuw. Ruim twee decennia later zou dit type ‘werkloze’ een literaire vertolking krijgen in het boek *Kind van de verzorgingsstaat* (2016) van Rob van Essen en in de tragikomische roman *De rode Loper* (2012) van Thomas Rosenboom. Beide studies zijn voor een belangrijk deel gesitueerd in de jaren van mijn onderzoek. In het eerste hoofdstuk van *De Rode Loper*, getiteld ‘Aspiraties’, staat de volgende gedachtewisseling tussen twee personages Eddie en Lou.

“Wat voor baan ga je opgeven”, vroeg Eddie na een korte stilte.
“Baan? Ik wil helemaal geen baan, ik wil de bijstand!”¹⁷

Onze eigen empirische waarnemingen van relatief tevreden werklozen vormden de inspiratie voor een nieuwe typologie van gedragsreacties op langdurige werkloosheid.¹⁸

Het punt dat ik tot nu toe heb willen maken, is dat het veldwerk onverwachte waarnemingen met zich meebracht die van belang waren voor nieuwe typologieën en voor aanpassing van theorie. Maar laat ik nog twee andere voorbeelden behandelen.

De ongekende stad: de betekenis van informele instituties voor migranten

Mijn onderzoek in Rotterdam bracht ook inzichten aan het licht over migranten zonder een geldige verblijfstatus. Aanvankelijk beschouwde ik dit fenomeen als marginaal. Maar dit beeld veranderde begin jaren negentig. Ik had een afspraak met de toenmalige dominee Visser van de Pauluskerk, hoorde van hem over ‘illegale drugsrunners’ die werkzaam waren bij het toenmalige Perron 0 gelegen naast Rotterdam CS, en stuitte in zijn kerk op een werkelijk overvol spreekuur met ongedocumenteerde Kaapverdianen. Kort daarna boorde een El Al-vliegtuig zich in twee flats in de Amsterdamse Bijlmermeer, een tragische ramp die de aanwezigheid van ongedocumenteerden plotseling zichtbaar maakte. Toenmalig burgemeester Ed van Thijn riep ongedocumenteerde migranten die in deze flats woonden, op om zich te melden. Wie kon aantonen daar te wonen, kwam in aanmerking voor een verblijfsvergunning.

¹⁷ Rosenboom 2012:12.

¹⁸ Deze typologie onderscheidt enerzijds traditionele reacties op werkloosheid, zoals actief blijven zoeken naar werk of juist de moed opgeven. Anderzijds omvat ze strategische manieren waarop werklozen gebruikmaken van het sociaalezekerheidsstelsel (Engbersen 1990).

Ruim tweeduizend mensen verzamelden zich bij het Gemeentelijk Registratiekantoor, waarvan uiteindelijk een kleine honderd een verblijfsvergunning zou krijgen.¹⁹ Deze observaties vormden de aanleiding voor een onderzoeksprogramma dat later 'De Ongekende Stad' is gaan heten.

In dezelfde periode verwierf mijn Utrechtse collega Peter van der Heijden bekendheid met de *capture-recapture*-methode. Deze techniek, afkomstig uit de biologie, wordt gebruikt om moeilijk traceerbare populaties te schatten. Ik zat in de aula van de Universiteit van Utrecht toen hij zijn inaugurele rede uitsprak. De samenwerking die daarna ontstond, is volgens Merton ook een voorbeeld van serendipity. Op basis van politieaanhoudingen schatte Van der Heijden dat Nederland in 1997 een kleine tweehonderdduizend ongedocumenteerde migranten telde.²⁰ Latere scherpzinnige analyses van Arjen Leerkes toonden aan dat Nederland in de periode 1997-2003 twintig wijken kende, in de grote steden, waar 6 tot 8 procent van de bewoners geen reguliere verblijfstatus had.²¹ En als we in staat waren geweest om ruimtelijk nader in te zoomen, dan hadden we straten kunnen aanwijzen waar het percentage boven de 10 procent lag. In de jaren negentig woonden tienduizenden ongedocumenteerde migranten in steden als Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Zij konden daar leven dankzij het bestaan van parallelle of informele instituties, zoals een schaduweconomie, een informele woningmarkt van private woningen en onderhuur in corporatiewoningen, en een informele relatiemarkt. Ook het gedoogbeleid van publieke instellingen en de steun van migrantennetwerken speelden hierbij een belangrijke rol.²²

In de decennia daarna zou het aantal ongedocumenteerde migranten om verschillende redenen afnemen, maar in diezelfde wijken en huizen wonen nu tienduizenden tijdelijke arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa.²³ Vijftien jaar geleden ben ik daar met collega's onderzoek naar gaan doen. Een opvallende bevinding was dat twee derde van de geïnterviewde Poolse, Bulgaarse en Roemeense arbeidsmigranten tevreden was met hun huisvesting. Recent onderzoek door het Risbo onder 3000 arbeidsmigranten bevestigt dit beeld: opnieuw is bijna twee derde tevreden met hun woonsituatie.²⁴ Die tevredenheid hangt samen met hun tijdelijk verblijf, waarbij ze proberen te

19 Burgers & Engbersen 1999: 11.

20 Van der Heijden et al. 2020: 21.

21 Leerkes, Engbersen & Van San 2007:1499-1500.

22 Zie Engbersen et. al. 1999; Engbersen, Van San & Leerkes 2006. Zie de 'mixed embeddedness'-benadering van Kloosterman, Rath & Van der Leun 1999.

23 Deels gaat het om dezelfde type migranten die na de uitbreiding van de EU in 2007 en 2020 in een klap werden gelegaliseerd.

24 Engbersen et al. 2011: 69; Seidler et al. 2024:87.

besparen op huisvesting om geld te kunnen investeren in het herkomstland, en met het simpele feit dat de Nederlandse lonen nog altijd gunstig afsteken tegen die in Polen, Bulgarije en Roemenië (denk aan de theorie over relatieve deprivatie). We moeten ervoor waken de woon- en werkomstandigheden van deze groepen uitsluitend te zien in het licht van uitbuiting en verhuurders automatisch te bestempelen als kwaadaardige 'huisjesmelkers'. Ze spelen een cruciale rol in de opvang van mobiele migranten.²⁵

Uiteraard moeten we er ook voor oppassen deze vaak rauwe wereld van informele instituties te romantiseren, maar elke serieuze wereldstad kent deze aankomstwijken die migranten een tijdelijke plek bieden, en ze verdienen het om op een sociologische, niet-moralistische wijze te worden onderzocht.²⁶ Dat geldt ook voor reguliere, parallelle instituties (adviesbureaus, festivals, makelaars, en parochies) die belangrijk zijn voor de duurzame vestiging van arbeidsmigranten in Nederland. Ze zijn geen uiting van sociale isolatie, maar een middel om nieuwkomers zich thuis te laten voelen en wegwijs te maken in de Nederlandse samenleving. De eerdergenoemde studie *The Polish Peasant* spreekt over een 'sociale reorganisatie' van Poolse instituties die zich aanpassen aan nieuwe omstandigheden.²⁷

Transnationale migrantennetwerken: van bruggenhoofd naar brugophaler

Mijn laatste voorbeeld komt uit mijn onderzoeksprogramma naar transnationalisme. Van Ulrich Beck is er de uitspraak dat moderne burgers zowel wortels als vleugels hebben.²⁸ Hun sociale leven kenmerkt zich door activiteiten en identificaties die zowel lokaal en nationaal gebonden zijn als landgrensoverschrijdend. Transnationalisme, zo hebben we al bij de *Polish Peasant* gezien, stelt het methodologische nationalisme ter discussie, het gegeven dat onderzoek vooral plaatsvindt binnen de context van nationale staten. In de afgelopen decennia heb ik met collega's diverse aspecten van transnationalisme onderzocht bij verschillende sociale groepen, waaronder

25 Die opvangfunctie is fraai gedocumenteerd in de klassieke Chicagostudie *The Gold Coast and the Slum* van H.W. Zorbaugh. Daarin wordt een anonieme, harde en vlottende 'world of furnished rooms' beschreven die plaats biedt aan tienduizenden arbeidsmigranten. Kenmerkend is het permanent komen en gaan van bewoners zodat de gehele bevolking van een wijk elke vier maanden van samenstelling verandert. Zorbaugh schrijft (1976 [1929]: 86): "Such is the world of furnished rooms-a mobile, anonymous, individual world, a world of thwarted wishes, of unsatisfied longings, of constant restlessness (...)."

26 Zie Hughes 1994: 193-194.

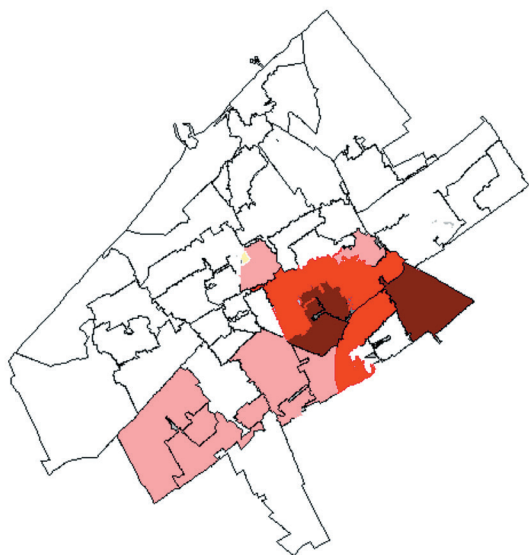
27 De *Polish Peasant* is beroemd geworden door de 'sociale disorganisatie'-these over de desintegratie van traditionele Poolse instituties, maar de 'sociale reorganisatie'-these is interessanter. Vernieuwde Poolse instituties (economische en charitatieve coöperaties, media, onderwijs, parochies) stellen migranten in staat onderdeel te worden van de Amerikaanse samenleving (Thomas & Znaniecki 1984: 239-240)

28 Beck 2004: 147-148.

expats, grensarbeiders, EU-arbeidsmigranten, gepensioneerde gastarbeiders, postkoloniale migranten en vluchtelingen.²⁹ Maar het transnationalisme-onderzoek vond zijn oorsprong in het lokale onderzoeksprogramma 'De Ongekende stad'.

In multi-etnische wijken in de Randstad zagen we dat er een nauwe verwantschap was tussen de woonomgeving van reguliere migranten en die van ongedocumenteerde migranten. Reguliere migranten vormden een zeer belangrijk *bruggenhoofd* voor de overkomst, de opvang en inpassing van landgenoten in de Nederlandse samenleving.³⁰ Dat kunt u goed zien op de volgende twee kaartjes. De eerste kaart laat zien waar de meeste Marokkanen gehuisvest zijn in Den Haag, de tweede kaart laat zien waar ongedocumenteerde migranten aangehouden zijn in Den Haag. U ziet dat de kaarten nagenoeg met elkaar samenvallen.

Figuur 1: **Spreiding en concentratie van Marokkanen in Den Haag**³¹

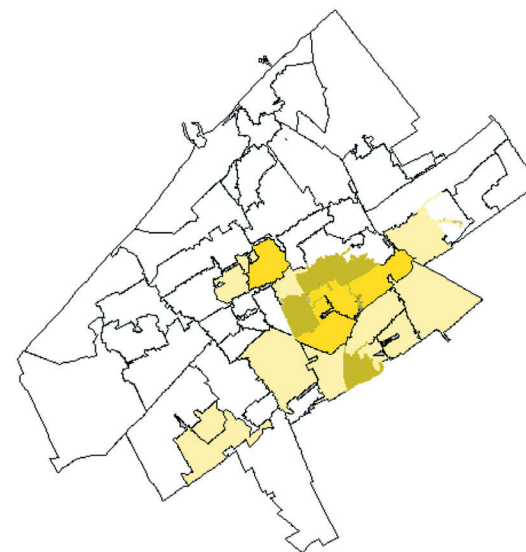
Source: Statistics Netherlands 1999/ 2000, VAS 1997-2003

29 Met collega's heb ik aandacht besteed aan de relaties tussen transnationalisme en integratie (Snel et al. 2006), burgerschap (Van Bochove, Rusinovic & Engbersen 2010), arbeidsmigratie (Engbersen et al. 2013), sociale media (Dekker & Engbersen 2014), terugkeer (Van Meeteren et al. 2015), social remittances (Grabowska & Engbersen 2016), Olympische Spelen (Jansen & Engbersen 2017) en emotionele aspecten (Engbersen & Snel 2020).

30 Böcker 1994; Staring 2001.

31 Engbersen, Van San & Leerkes 2006: 217.

Figuur 2: **Spreiding en concentratie van ongedocumenteerde Marokkanen in Den Haag**

Source: Statistics Netherlands 1999/ 2000, VAS 1997-2003

Maar die transnationale netwerken gaan sterk veranderen in de tijd. Dat bleek uit de bevindingen van een internationaal project over de werking van migratiecorridors tussen drie herkomstlanden (Brazilië, Marokko en Oekraïne) en vier bestemmingslanden (Noorwegen, Nederland, Portugal en Engeland).³² Binnen dat project was het Rotterdamse team onder meer verantwoordelijk voor het onderzoek naar de migratiecorridor tussen Nederland en Marokko, met speciale aandacht voor de afname van de migratie van Marokko naar Nederland. Wij deden daarvoor eerst veldwerk in Rotterdam en later in twee regio's in Marokko (rond Rabat en Nador).

Het onderzoek leverde een opvallende bevinding op. Bijna alle ruim 400 Rotterdamse respondenten hadden *substantiële hulp* van familie- en landgenoten gekregen bij hun komst naar en verblijf in Nederland, en nu raadde minder dan 9 procent van hen landgenoten aan om naar Nederland te komen. De overgrote meerderheid weigerde landgenoten hulp te bieden om visa te verwerven, de overkomst te financieren, of te zorgen voor huisvesting of een baan. Deze kritische uitkomst was niet onverwacht gelet op de veranderingen

32 Carling & Jolivet 2016.

in de Nederlandse samenleving, maar de sterkte van de afwijzende houding tegenover potentiële migranten was dat wél. Binnen Marokkaanse migranten-netwerken vond een duidelijke rolwisseling plaats van *bruggenhoofd* naar *brugophaler*: men haalde de brug op om te voorkomen dat meer landgenoten naar Nederland zouden komen.³³

Deze waarneming riep vervolgens de vraag op in hoeverre die ontmoedigende opstelling gevolgen had voor de migratiecultuur zoals die in Marokko bestond. Vaak wordt verondersteld dat migranten een te zonnig beeld geven van de situatie waardoor migratie blijft voortduren. Ons veldwerk in Marokko liet echter zien dat die kritische feedback – via sociale media, tijdens vakanties of bij daadwerkelijke terugkeer – nadrukkelijk effecten had waardoor migratieketens naar Nederland werden verbroken.³⁴ Die feedback kende drie boodschappen: (1) er is geen werk meer in Nederland: laag geschoold werk was overgenomen door arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa; (2) het migratiebeleid is zeer restrictief geworden en kansen op een reguliere status zijn nihil, en (3) de welkome houding ten aanzien van gastarbeiders in de jaren zestig en zeventig is omgeslagen in een houding tegenover migranten, in het bijzonder met een moslimachtergrond, die eerder vijandig is.

Die negatieve feedback beïnvloedde de migratieculturen op de onderzoek-locaties. Er was sprake van een afnemende animo om naar Nederland te vertrekken. Deze resultaten vormden een uitbreiding van de bekende theorie van Douglas Massey waarin migratie als een zichzelf versterkend patroon wordt beschreven (*cumulative causation*).³⁵ Ons onderzoek wees op een zichzelf verzwakkend patroon (*reverse cumulative causation*).³⁶

De twee laatste voorbeelden van onderzoek naar ongedocumenteerde migranten en transnationale netwerken illustreren opnieuw hoe veldwerk onverwachte bevindingen kan opleveren die cruciaal zijn voor theorievorming. Maar, en nu kom ik op mijn tweede punt van deze lezing, is een ontdekkende sociologie ook relevant voor de wereld van beleid?

33 Snel, Engbersen & Faber 2016: 151-152.

34 Zie De Haas (2010: 1588) over 'migration-undermining feedback mechanisms.'

35 Massey 1990.

36 Engbersen, Snel & Esteves 2016: 209-226.

Een ontdekkende sociologie en haar relevantie voor beleid

Ik denk dat beleidsbetekenis van een ontdekkende sociologie vooral ligt in het kritisch bevragen van beleidsclassificaties. In mijn eigen werk heb ik proberen duidelijk te maken dat achter gangbare beleidsclassificaties, zoals langdurig werklozen, ongedocumenteerde migranten, arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa, of sociale klassen, een complexere en diversere werkelijkheid schuilgaat.³⁷ Tegenover de gebruikelijke beleidsclassificaties heb ik geprobeerd om samen met collega's realistischer typologieën te plaatsen, in de overtuiging dat een betere kennis van de sociale werkelijkheid tot een beter beleidsrepertoire kan leiden.

Verder kan een ontdekkende sociologie inzicht geven in de onbedoelde gevolgen van beleid. Neem bijvoorbeeld de Algemene Bijstandswet, die minister Klompé in 1963 door het parlement loodste. Het is onwaarschijnlijk dat zij toen kon voorzien dat deze wet 25 jaar later zou fungeren als een basisinkomen voor bepaalde groepen werklozen, en dat zij een cruciale financiële bron zou zijn voor de kraakbeweging, de popcultuur en de culturele sector.³⁸ Maar om die onbedoelde gevolgen te kunnen onderkennen is wel een realistisch inzicht nodig in zowel het feitelijke gedrag van personen als in hun achterliggende drijfveren. Een ontdekkende sociologie kan de sociale mechanismen blootleggen die verklaren waarom beleid, in samenhang met andere factoren, tot onbedoelde en natuurlijk ook tot bedoelde uitkomsten leidt, zoals de afname van (irreguliere) arbeidsmigratie vanuit Marokko naar Nederland. In het laatste geval bleek er een strategische rol te zijn weggelegd voor migranten-netwerken.³⁹

Maar is er nog iets meer te zeggen over de beleidsrelevantie van een ontdekkende sociologie? Wat heeft zij bijvoorbeeld te melden gehad over een recente, zeer ingrijpende gebeurtenis, namelijk de coronapandemie die tienduizenden levens heeft gekost en het maatschappelijk en economisch leven in bepaalde perioden tot stilstand heeft gebracht. Laat ik die vraag proberen te beantwoorden op basis van een laatste illustratie van mijn onderzoekswerk.

37 Zie over sociale klassen: Custers & Engbersen 2021.

38 Zie voor meer voorbeelden *Fatale remedies: de onbedoelde gevolgen van beleid en kennis* (Engbersen 2006) en Broeders (2009) over bedoelde en onbedoelde gevolgen van de bestrijding van irreguliere migratie.

39 Zie Engbersen, Snel & Esteves (2016:209-226) voor een uitwerking van deze sociale mechanismen met behulp van het begrippenapparaat van de analytische sociologie (Hedstrom & Ylikowsky 2010).

Sociologie van een pandemie

Direct na de uitbraak van de coronapandemie startte ik met mijn onderzoeksgroep, in samenwerking met de gemeente Rotterdam en andere partners, een longitudinaal onderzoek naar de *maatschappelijke impact* ervan.⁴⁰ Via een panelstudie onderzochten we de gevolgen van de pandemie voor werk en inkomen, mentaal welbevinden, onderlinge solidariteit, en vertrouwen in de overheid en andere instituties. Ook organiseerden we een groot aantal focusgroepen met kwetsbare groepen, professionals en vertegenwoordigers van diverse wijkgebonden organisaties.

Een belangrijke inspiratiebron voor ons werk was de studie *De Februari-Ramp. Sociologie van een samenleving in nood* uit 1956.⁴¹ Deze studie was de eerste sociologische verkenning in Nederland naar de maatschappelijke gevolgen van een natuurramp, en wel de watersnoodramp van februari 1953. Het ten geleide van het boek werd verzorgd door de destijds vooraanstaande socioloog Sjoerd Groenman, die het volgende opmerkte:⁴²

“ De socioloog (...) heeft tijd, rust nodig. Hij is niet de man van de onmiddellijke daad, de improvisatie, maar van de rustige afweging. Hij kan zich nuttig maken op allerlei wijzen, maar als socioloog is hij een *ornament*, dat in de eerste dagen van de nood, als er gehandeld moet worden, hoe dan ook, niet tot zijn recht komt. *De socioloog is eerst nutteloos en waardeloos.* (cursivering GE) ”

Zijn sociologen nutteloos en waardeloos en zijn ze vooral van de rustige afweging en de wijsheid achteraf? Voordat ik die vraag probeer te beantwoorden, eerst enkele resultaten van het onderzoek. De eerste uitkomst was dat COVID-19 niet de grote gelijkmaker was als in het begin werd verondersteld. Natuurlijk werden ook president, premier en prinses besmet, maar vooral mensen met een praktische of geen opleiding, een gering inkomen, jongeren, specifieke migrantengroepen, kleine zelfstandigen, en mensen met een kwetsbare gezondheid ondervonden de zwaarste gevolgen van het virus en de maatregelen om dat te bedwingen. COVID-19 legde bestaande ongelijkheden bloot in arbeidspositie, gezondheid, woonsituatie en financiële bestaanszekerheid, en versterkte die ongelijkheden deels.⁴³ Maar dit is een uitkomst die een goede socioloog had kunnen voorzien.

40 Zie de website <https://www.impactcorona.nl/>; Snel 2024a.

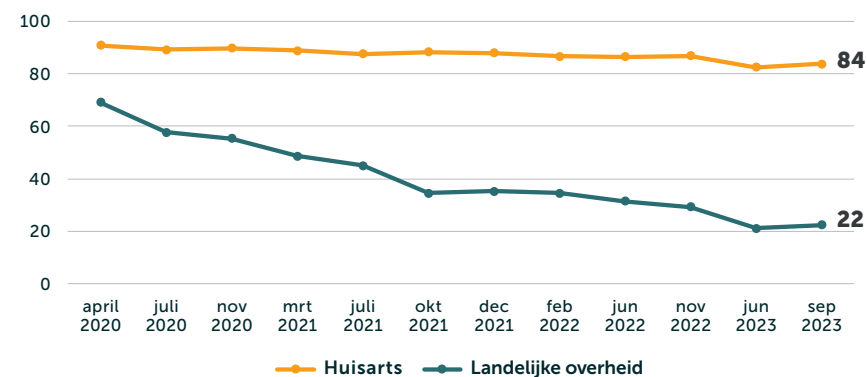
41 Ellemers 1956.

42 Groenman 1956: v.

43 Zie Snel et al. 2024b.

Verrassender was een tweede bevinding, namelijk dat het vertrouwen in de landelijke overheid razendsnel daalde. In april 2020 had bijna 70 procent van de Nederlanders (veel) vertrouwen in de overheid; in september 2023 was dit nog maar 22 procent. Maar over die afname van vertrouwen in de overheid is al heel veel gezegd. Voor nu wil ik wijzen op een andere uitkomst van het onderzoek, namelijk het blijvend hoge vertrouwen in de huisarts. De huisarts was de held in onze rapporten. Het vertrouwen in de huisarts bleef altijd ruim boven de 80 procent.⁴⁴ Juist de huisarts belichaamt wat in de relaties tussen burger en overheid vaak verloren is gegaan: geen abstracte, administratieve en anonieme relatie, maar een persoonlijke vertrouwensrelatie waarin de menselijke maat telt.

Figuur 3: De ontwikkeling van vertrouwen in de huisarts en de landelijke overheid in de periode april 2020-september 2023

Deze bevinding bracht ons op het spoor van een andere ontdekking die uit de focusgroepen kwam, namelijk het vitale belang van een sociale infrastructuur voor kwetsbare groepen en wijken. Zo'n infrastructuur bestaat uit nabije en toegankelijke organisaties die straatwies opereren en waarvan medewerkers en vrijwilligers de taal van de bewoners spreken. En dan moet u denken aan buurthuizen, wijkbibliotheken, kerken, moskeeën, huisartsposten, wijkteams, maar ook migrantenorganisaties, online gemeenschappen en burgerinitiatieven. Zij waren in staat bewoners te informeren, problemen vroegtijdig te signaleren, mensen te verbinden, buurtinitiatieven te ondersteunen en mensen daadwerkelijk te helpen. Zij hadden een levensreddende functie.⁴⁵

44 Snel et al. 2024a: 13-17

45 Zie Kolner et al. 2024, zie ook Klinenberg 2018.

Twee toverwoorden van deze tijd zijn ‘pandemische paraatheid’ en ‘weerbaarheid’. Pandemische paraatheid is echter meer dan beschikbaarheid van vaccins en voldoende capaciteit op de Intensive Care-afdeling van ziekenhuizen, en weerbaarheid veronderstelt meer dan individuele veerkracht. De beleidsrelevantie van de sociologie is dat zij kan laten zien dat pandemische paraatheid en weerbaarheid gebaat zijn bij structurele maatregelen om de sociale ongelijkheid te verminderen en de bestaanszekerheid te versterken, en ook bij structurele investeringen in een lokale, sociale infrastructuur. In dit institutionele perspectief ligt het nut en de waarde van de sociologie voor beleid. Dat is geen wijsheid achteraf, maar wijsheid vooraf.

Het Columbus-complex

Met mijn laatste voorbeeld over de rol van intermediaire organisaties in tijden van een pandemie heb ik mij op zeer glad ijs bewogen, want is dit nu werkelijk een onverwachte ontdekking? Mijn illustere leerstoelvoorganger Anton Zijderveld moet zich in zijn graf hebben omgedraaid bij het aanhoren van mijn woorden. In zijn rijke oeuvre heeft hij vaak gewezen op de betekenis van intermediaire organisaties in het maatschappelijk middenveld.⁴⁶ En dat geldt ook voor veel auteurs die hem vooraf zijn gegaan. De Russisch-Amerikaanse socioloog Pitirim Sorokin zou dit dan ook een typisch voorbeeld noemen van een ‘Columbus-complex’ of ‘ontdekkerscomplex’: de neiging om zichzelf als de ontdekker van een fenomeen of theorie te zien, zonder erkenning te geven aan bestaande kennis.⁴⁷ Ik realiseer me dat dit ook van toepassing kan zijn op de eerdere beschrijvingen van mijn onderzoek. Niettemin waren het voor mij belangrijke, vaak onvoorspelbare bevindingen die richting gaven aan het onderzoek.

Veel van mijn onderzoek verliep niet volgens de gebaande methodische paden. Toch lezen we daar in de methodenboeken heel weinig over. Daarom voel ik mij gesteund door het voorwoord van Robert Putnam in zijn bekende studie over democratie in Italië *Making Democracy Work* (1993). Hij merkt daarin op dat wordt voorgesteld dat onderzoek in de sociale wetenschap eenvoudig verloopt: hypothesen worden uit theorie afgeleid, bewijs wordt verzameld en vervolgens wordt een eindoordeel geveld. Maar in zijn geval, zo schrijft hij, had zijn onderzoek meer weg van:

46 Adriaansens & Zijderveld 1981.

47 Sorokin 1956: 3-20.

“ (...) een meeslepend detectiveverhaal. Verschillende verdachten duiken op en worden vrijgepleit, er wordt tijd verspild aan valse sporen, nieuwe verhaallijnen komen aan het licht, sommige intuïties blijken juist, eerdere vermoedens krijgen een andere betekenis door nieuw bewijs, en elke opgeloste puzzel leidt tot een nieuwe. De onderzoeker weet nooit precies waar het spoor naartoe zal leiden” (mijn vrije vertaling, GE).⁴⁸ //

Ik zou deze woorden tot de mijne willen maken. Ik heb een kleine bloemlezing gegeven van mijn ontdekkingstocht naar grootstedelijke fenomenen. Vaak stuitte ik op onverwachte verschijnselen die vroegen om nadere begripsvorming of theorievernieuwing, en vloeiende het ene onderzoek als vanzelf over in het andere. Veel van die bevindingen kwamen voort uit veldwerk: uit gesprekken met mensen thuis, op straat of op het werk, uit observaties van hun leef- en werkomgeving, uit interviews met (uitvoerende) ambtenaren, hulpverleners, vrijwilligers en beleidsmakers, en uit specifieke dossieranalyses. Ik besef dat de vrijheden die ik had om dat onderzoek te doen, vandaag de dag niet meer mogelijk zijn. Deels is dat terecht. Niettemin moeten we ervoor waken dat de ethische richtlijnen voor veldonderzoek zo wereldvreemd zijn dat de sociologie afhaakt van de samenleving. Vanmiddag heb ik proberen duidelijk te maken dat een ‘ontdekkende sociologie’ van belang kan zijn voor wetenschap en samenleving. Dit komt tot uiting in:

- Het waarderen en benutten van onverwachte verschijnselen en waarnemingen, die kunnen leiden tot nieuwe begrips- en theorievorming.
- Het verkrijgen van inzicht in moeilijk toegankelijke groepen, zoals langdurig werklozen en niet-geregistreerde migranten. Dit laat vaak zien dat mensen veerkrachtiger zijn dan doorgaans wordt aangenomen.
- Het blootleggen van de impact van beleid en regelgeving, en hoe deze het denken en handelen van mensen beïnvloeden binnen zowel lokale als grensoverschrijdende netwerken.
- Het analyseren van de rol van formele en informele instituties bij het vergroten of verkleinen van ongelijkheid. Dit dwingt ook tot bescheidenheid: de wereld is minder maakbaar en controleerbaar dan vaak wordt verondersteld.⁴⁹

Maar naast dit belang voor wetenschap en samenleving heb ik proberen over te brengen dat een ontdekkende sociologie vooral ook veel plezier verschaft in het onderzoeken van de fascinerende aspecten van het stedelijk samenleven. Dat plezier van de sociologie, dat gun ik iedereen!

48 Putnam 1993: xiv.

49 Rosa 2020.

Dankwoord

Het wordt de hoogste tijd voor een dankwoord, want het genre van de afscheidsrede brengt nu eenmaal met zich mee dat het woord 'ik' veel te vaak wordt gebruikt. Mijn dank gaat uit naar de colleges van bestuur en de decanen van de Erasmus School of Social and Behavioural Sciences (ESSB) voor hun steun, vertrouwen en de fijne samenwerking gedurende mijn 27 jaar aan deze prachtige universiteit.

In al die jaren heb ik geleerd dat kennisverwerving teamwerk is. Serendipiteit ontstaat in stimulerende werkomgevingen, en ik had het geluk in veel van zulke omgevingen te mogen werken, zowel binnen als buiten deze universiteit. Buiten de universiteit heb ik veel geleerd van:

- De Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken (ACVZ)
- De OECD Expert Group on Migration
- Het bestuur van het Oranjefonds
- De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)
- Het Maatschappelijk Impact Team (MIT)
- De Commissie Sociaal Minimum
- De stad Rotterdam

Binnen de universiteit zijn er simpelweg te veel (internationale) werkverbanden om allemaal te noemen. Ik beperk me daarom tot twee. Dat is de Kenniswerkplaats Leefbare Wijken (KWL), een zeer vruchtbaar samenwerkingsverband tussen de Erasmus Universiteit en de Gemeente Rotterdam. En daarnaast de onderzoeksgroep Citizenship, Migration & the City (CIMIC), nu onderdeel van het topteam Beleid, Politiek en Samenleving.

In 1998 koos ik bewust voor een terugkeer naar de sociologie, een keuze waar ik in de afgelopen 27 jaar nooit spijt van heb gehad. Ik kijk met plezier terug op de samenwerking met Linda Bakker, Marianne van Bochove, Dennis Broeders, Gijs Custers, Jaco Dagevos, Rianne Dekker, Han Entzinger, Marije Faber, Iris Glas, René Gabriëls, Maria Ilies, Joost Jansen, Robert Kloosterman, Carla Kolner, Aafke Komter, Arjen Leerkes, Joanne van der Leun, Masja van Meeteren, Kevin Pijpers, Julia Reinold, Katja Rusinovic, Willem Schinkel, Richard Staring, Will Tiemeijer en Jan de Boom, en alle fijne collega's van Risbo. Daarnaast waardeer ik de samenwerking met Peter Scholten en Mark van Ostaijen vanuit het team Beleid, Politiek en Samenleving, en ook de samenwerking met Nanne Boonstra (gemeente Rotterdam), Jet Bussemaker (Universiteit Leiden) en André Krouwel (Vrije Universiteit) in het kader van het

coronaonderzoek. En het is mooi om te zien hoe Guusje Enneking en Thomas Swerts de traditie van veldwerk voortzetten, evenals Hannah Kah en Carola Vasileiadi.

De keuze voor de sociologie was ook een keuze voor de stad Rotterdam. Mijn liefde voor de stad kon ik delen met mijn kompaan Jack Burgers die mij in 1998 vergezelde vanuit Utrecht naar Rotterdam. De verzamelbundel *De verborgen stad* (2001) beschouw ik nog steeds als een van de hoogtepunten van ons werk. En gelukkig was er Erik Snel, de drijvende kracht achter de Kenniswerkplaats Leefbare Wijken. Zonder Erik had ik nooit al die ontdekkingstochten kunnen maken.

In het afgelopen decennium kromp mijn onderzoeksgroep in, maar mijn kantoorbuurvrouw Pearl Dykstra bleef een constante factor. Zij is een van de belangrijkste *institution builders* in de sociologie en haar werk voor ODISSEI is cruciaal voor een ontdekkende sociologie. Het inkrimpen van mijn groep werd gecompenseerd door de inspirerende samenwerking met leden van de WRR, in het bijzonder Meike Bokhorst, Mark Bovens, Roel Jennissen, Monique Kremer en Robert Went.

Ik wil alle medewerkers van de ondersteunende diensten bedanken voor hun onmisbare steun bij onderwijs, onderzoek en communicatie. In het bijzonder Marjolein Kooistra, de beste communicatieadviseur ter wereld. Dat mijn werk enige impact heeft gehad, is vooral aan haar te danken. Mijn dank gaat ook uit naar alle studenten aan wie ik les heb mogen geven. Het plezier van de sociologie ligt voor mij niet alleen in onderzoek, maar ook in het onderwijs.

Bijzondere dank verdienen degenen die aan de basis stonden van mijn universitaire loopbaan. Romke van der Veen voor een rijke en vrolijke start in de sociologie en Kees Schuyt, die mij het plezier in de sociologie bijbracht. Zij gaven mij een stevig fundament om later op eigen benen te staan. En bij het schrijven van deze rede dacht ik vaak aan mijn te vroeg overleden collega Frans van Waarden, de belichaming van ontdekkend onderzoek.

Toen ik naar Rotterdam vertrok, was mijn dochter Elena nog geen twee jaar en mijn zoon Daniël pas drie. Als geen ander hebben ze in de voorbije jaren de praatjes van hun vader weten te relativeren. Zij zijn het plezier van mijn leven. And Iza, a transnational life is our daily reality. You gave me new roots and wings. I thank you for that.

Ik heb gezegd.

Literatuur

- Adriaanses, H., & Zijderfeld, A. (1981). *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat*. Van Loghum Slaterus.
- Beck, U. (2004). The cosmopolitan turn. In N. Gane (Ed.), *The future of social theory* (pp. 143–166). Continuum.
- Bochove, M. van, Rusinovic, K., & Engbersen, G. (2010). The multiplicity of citizenship: Transnational and local practices of middle-class migrants. *Global Networks: A Journal of Transnational Affairs*, 10(3), 344–364.
- Böcker, A. (1994). Chain migration over legally closed borders: Settled immigrants as bridgeheads and gatekeepers. *The Netherlands Journal of Social Sciences*, 30(2), 87–106.
- Broeders, D. (2009). *Breaking down anonymity: Digital surveillance of irregular migrants in Germany and the Netherlands*. Amsterdam University Press.
- Brunt, L. (1996). *Stad*. Uitgeverij Boom.
- Bulmer, M. (1984). *The Chicago school of sociology: Institutionalization, diversity, and the rise of sociological research*. The University of Chicago Press.
- Burgers, J., & Engbersen, G. (Eds.). (1999). *De ongekende stad I: Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Boom.
- Carling, J., & Jolivet, D. (2016). Exploring 12 migration corridors: Rationale, methodology and overview. In O. Bakewell, G. Engbersen, M. L. Fonseca, & C. Horst (Eds.), *Beyond networks: Feedback in international migration* (pp. 18–46). Palgrave Macmillan.
- Collins, R., & Makowsky, M. (1972). *The discovery of society*. Random House.
- Coser, R. L. (1980) (ed.). *The pleasures of sociology*. New American Library.
- Custers, G., & Engbersen, G. (2021). The urban class structure: Class change and spatial divisions from a multidimensional class perspective. *Urban Geography*, 43(6), 917–943.
- Dekker, R., & Engbersen, G. (2014). How social media transform migrant networks and facilitate migration. *Global Networks: A Journal of Transnational Affairs*, 14(4), 401–418.
- Dekker, R., Engbersen, G., Klaver, J., & Vonk, H. (2018). Smart refugees: How Syrian asylum migrants use social media information in migration decision-making. *Social Media + Society*, 4(1), 1–11.
- Ellemers, J. E. (1956). *De Februari-Ramp: Sociologie van een samenleving in nood*. Van Gorcum.
- Engbersen, G., & Van der Veen, R. (1987). *Moderne armoede: Overleven op het sociaal minimum*. Stenfert Kroese.
- Engbersen, G. (1990). *Publieke bijstandsgeheimen: Het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Stenfert Kroese.

- Engbersen, G., Van der Leun, J., Staring, R., & Kehla, J. (1999). *De ongekende stad II: Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*. Boom.
- Engbersen, G. (2006). *Fatale remedies: Over de onbedoelde gevolgen van beleid en kennis*. Amsterdam University Press.
- Engbersen, G., Van San, M., & Leerkes, A. (2006). A room with a view: Irregular immigrants in the legal capital of the world. *Ethnography*, 7(2), 209–242.
- Engbersen, G., Ilies, M., Leerkes, A., Snel, E., & Van der Meij, R. (2011). *Arbeidsmigratie in vieren*. Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Engbersen, G., Leerkes, A., Grabowska-Lusinska, I., Snel, E., & Burgers, J. (2013). On the differential attachments of migrants from Central and Eastern Europe: A typology of labour migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(6), 959–981.
- Engbersen, G., Snel, E., & Esteves, A. (2016). Migration mechanisms of the middle range: On the concept of reverse cumulative causation. In O. Bakewell, G. Engbersen, M. L. Fonseca, & C. Horst (Eds.), *Beyond networks: Feedback in international migration* (pp. 205–230). Palgrave Macmillan.
- Engbersen, G., & Snel, E. (2020). The emotion management of transnational living. *Population, Space and Place*, 27, e2414.
- Essen, R. van (2016). *Kind van de verzorgingsstaat: Opgroeien in een tijdloos paradijs*. Atlas Contact.
- Faist, T. (2012). Toward a transnational methodology: Methods to address methodological nationalism, essentialism, and positionality. *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 28(1), 51–70.
- Flyvbjerg, B. (2001). *Making social science matter*. Cambridge University Press.
- Giessen, P. (2006) De terugkeer van de sociale kletsboek. *De Volkskrant*, 29 april 2006.
- Goffman, E. (1969). *The presentation of self in everyday life*. Penguin.
- Grabowska, I., & Engbersen, G. (2016). Social remittances and the impact of temporary migration on an EU sending country: The case of Poland. *Central and Eastern European Migration Review*, 5(2), 99–117.
- Groenman, S. (1956). Ten geleide. In J.E. Ellemers (Ed.), *De Februari-Ramp. Sociologie van een samenleving in nood* (pp. V–VIII). Van Gorcum.
- Haas, H. de (2010). The internal dynamics of migration processes: A theoretical inquiry. *Journal of Ethnic Migration Studies*, 36(10), pp. 1587–1617.
- Hedström, P., & Ylikoski, P. (2010). Causal mechanism in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, 36 (1), 49–67.
- Heijden, P. van der, Cruyff, M., Engbersen, G. & Gils, G. van (2020). *Schattingen onrechtmatig in Nederland verblijvende vreemdelingen 2017-2018*. Den Haag: WODC.

Hughes, E.C. (1994). Bastard Institutions. In L. Coser (red.), *Everett C. Hughes on Work, Race, and the Sociological Imagination* (edited and with an introduction by Lewis A. Coser) (pp. 192-199). Chicago: University of Chicago Press.

Jansen, J., & Engbersen, G. (2017). Have the Olympic Games become more migratory? A comparative historical perspective. *Comparative Migration Studies*, 5(11)

Klinenberg, E. (2018). *Palaces for the people: How social infrastructure can help fight inequality, polarization, and the decline of civic life*. Crown.

Kloosterman, R., Rath, J., & Van der Leun, J. (1999). Mixed embeddedness: (In)formal economic activities and immigrant businesses in the Netherlands. *International Journal of Urban and Regional Research*, 23(2), 252–266.

Kolner, C., Pijpers, K., Enneking, G. Murugesu, L. & Engbersen, G. (2024) De vijf functies van de sociale infrastructuur tijdens een pandemie. Rotterdam: Erasmus Universiteit. <https://www.eur.nl/nieuws/sterke-sociale-infrastructuur-essentieel-voor-gezondheid-en-welzijn-tijdens-crisis>

Kroft, H., G. Engbersen, K. Schuyt en F. van Waarden (1989). Een tijd zonder werk. *Een onderzoek naar de levenswereld van langdurig werklozen*. Leiden: Stenfert Kroese.

Layder, D. (2005) [1998]. *Sociological practice: Linking theory and social research*. Londen: Sage.

Leerkes, A., Engbersen, G., & Van San, M. (2007). Shadow places: Patterns of spatial concentration and incorporation in the Netherlands. *Urban Studies*, 44(8), 1491–1516.

Massey, D. S. (1990). Social structure, household strategies, and the cumulative causation of migration. *Population Index*, 56(1), 3–26.

Meeteren, M. van, Engbersen, G., Snel, E., & Faber, M. (2015). Understanding different post-return experiences. *Comparative Migration Studies*, 2(3), 335–360.

Mills, C. W. (2000). *The sociological imagination*. Oxford University Press. (Original work published 1959).

Putnam, R. D. (2003). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press.

Rosa, H. (2020). *The uncontrollability of the world*. Polity Press.

Rosenboom, T. (2012) *De rode loper*. Em. Querido's Uitgeverij BV

Schmidle, N. (2015, October 26). Ten borders: One refugee's epic escape from Syria. *The New Yorker*.

Seidler, Y., et al. (2024). *Zicht op arbeidsmigranten: Een belevingsonderzoek naar de positie van EU-arbeidsmigranten, derdelanders en ontheemde Oekraïners in Nederland*. Risbo/Erasmus Universiteit.

Snel, E., Engbersen, G., & Leerkes, A. (2006). Transnational involvement and social integration. *Global Networks: A Journal of Transnational Affairs*, 6(2), 285–308.

Snel, E., Engbersen, G., & Faber, M. (2016). From bridgeheads to gate closers: How migrant networks contribute to declining migration from Morocco to the Netherlands. In O. Bakewell, G. Engbersen, M. L. Fonseca, & C. Horst (Eds.), *Beyond networks: Feedback in international migration* (pp. 134–155). Palgrave Macmillan.

Snel, E., Engbersen, G., De Boom, J., & Seidler, Y. (2024a). *Nederland na de pandemie: Over de doorwerking van de coronapandemie op sociale cohesie*. EUR/Risbo. <https://www.eur.nl/nieuws/effecten-van-pandemie-op-vertrouwen-en-mentale-gezondheid-blijven-aanwezig>

Snel, E., Engbersen, G., De Boom, J., Van der Heijden, P., & Oberman, H. (2024b). *Ongelijke verdeling van de sociale gevolgen van de coronapandemie*. EUR/Risbo. <https://www.eur.nl/nieuws/kwetsbare-burgers-het-hardst-geraakt-door-de-negatieve-sociale-gevolgen-van-de-coronapandemie>

Sorokin, P. (1956). *Fads and foibles in modern sociology and related sciences*. Henry Regnery.

Staring, R. (2001). Reizen onder regie. *Het migratieproces van illegale Turken in Nederland*. Het Spinhuis

Thomas, W. I., & Znaniecki, F. (1918–1920). *The Polish peasant in Europe and America*. University of Chicago Press/Badger Press.

Thomas, W. I., & Znaniecki, F. (1984). *The Polish peasant in Europe and America* (E. Zaretsky, Ed. & Abrid.). University of Illinois Press.

Verkeningscommissie Sociologie. (2006). *Samenleven en samenwerken: Een toekomst voor de Nederlandse sociologie*. KNAW.

Wall Street Journal, Longtime jobless turning to unlisted numbers, 22 January 1990

Zorbaugh, H. Z. (1976). *The gold coast and the slum* (H. Chudacoff, Intro.). University of Chicago Press. (Original work published 1929).

Fotografie: Arenda Oomen

In zijn afscheidsrede *De ontdekking van de samenleving. Over het plezier van de sociologie* behandelt Engbersen het belang van een 'ontdekkende sociologie' voor wetenschap en beleid. Dit doet hij aan de hand van een kleine bloemlezing van zijn eigen onderzoek naar armoede en werkloosheid, migratie en transnationalisme, en de maatschappelijke impact van de coronapandemie. Een ontdekkende sociologie heeft drie belangrijke kenmerken. Ten eerste: het zelfstandig verrichten van veldwerk, met oog voor onvoorziene verschijnselen die van belang zijn voor theorievorming (*serendipity*). Ten tweede: een nauwe wisselwerking tussen theorie en empirie gedurende de hele looptijd van het onderzoek. En ten derde: het doen van onderzoek naar eigentijdse vraagstukken die niet alleen van wetenschapsintern belang zijn, maar ook relevant zijn voor een breder publiek, waaronder beleidsmakers.

Godfried Engbersen neemt met deze rede afscheid van de Erasmus Universiteit, waar hij sinds 1998 als hoogleraar Algemene Sociologie werkzaam was. Daarvoor was hij werkzaam als hoogleraar algemene sociale wetenschappen aan de universiteit van Utrecht, en eerder als wetenschappelijk medewerker en onderzoeker aan de Universiteit Leiden en de Universiteit van Amsterdam. Engbersen is lid van de KNAW en was, in de periode 2018–2024, voorzitter van de Nederlandse Sociologische Vereniging (NSV). Zijn onderzoek richt zich op vragen van sociale ongelijkheid, internationale migratie en de onbedoelde gevolgen van beleid en kennis. Engbersen stond aan de basis van de 'Kennismerkplaats Leefbare Wijken', een samenwerking tussen de Erasmus Universiteit en de gemeente Rotterdam (sinds 2012). Naast zijn werk op de universiteit was hij, onder andere, raadslid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), voorzitter van de Commissie Sociaal Minimum en lid van het Maatschappelijke Impact Team. Momenteel is hij lid van de Wetenschappelijke Raad van Instituut GAK.

Erasmus University Rotterdam
Erasmus School of Social and Behavioural Sciences
Team Beleid, Politiek en Samenleving
Burgemeester Oudlaan 50
3062 PA Rotterdam
T 010 408 2135
W www.eur.nl/essb